

В. М. Мойсієнко
(Черкаси)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ ЗА ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Особливе значення для реалізації національного потенціалу українського народу мала політична і військова діяльність гетьмана Богдана Хмельницького у 1648—1657, який не лише висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали ввійти всі етнічні українські землі, а й зробив все можливе для його розв'язання.

Варто вказати, що Хмельницький чітко оформив цілі українського народу у війні проти шляхетської Польщі. Вона

розпочалась під гаслами боротьби за політичну та релігійну незалежність від Речі Посполитої — «за вольности свої, криваве заслуженіє» і за «старожитну гречеську» віру. Сформулювавши так свою програму в першому листі до російського царя, Богдан Хмельницький виявив себе як непоганий психолог: адже на ґрунті «вольностей», які кожна суспільна верства розуміла по-своєму, легко було згуртувати різні суспільні сили — козаків, селян, міщан, а ідея захисту віри закликала до боротьби й православне духовенство.

Все те, що відбувалось в Україні впродовж Визвольної війни, вписувалось в контекст серйозних суспільно-політичних змін, якими у середині XVII ст. була охоплена майже вся Європа. В надрах феодального ладу почали формуватися буржуазні відносини. В українському суспільстві виразником нової тенденції виступало, з одного боку, козацтво, а з другого, спауперизовані елементи села, змушені працювати за наймом. Проте своєрідність подій в Україні полягала в тому, що антифеодальна боротьба за своїм змістом була водночас національною революцією, боротьбою за власну державність.

Навряд чи Богдан Хмельницький мав на початку війни чітко окреслений план дій (особливо в сфері зовнішніх орієнтацій). Знаючи історію України «от Владимирова святого крещенія» і гостро відчуваючи приниженість її становища у складі Речі Посполитої, Богдан тоді ще не припускав думки про можливість самостійної державності. Заради звільнення від католицького ярма він ладний був підпорядкувати Україну Росії або Туреччині. Можливо, не становив для нього значної гінності і той демократичний за своєю сутністю устрій, який вибороли для себе запорожці. Як розумний політик, Хмельницький не міг не усвідомлювати: незалежно від того, під чією владою перебуватиме Україна — Варшави, Стамбула чи Москви — на республіканських тенденціях доведеться поставити крапку.

Довгі роки «рабської» неволі наклали відбиток на менталітет українців. Піднявшись високо над своїм середовищем, Хмельницький не уявляв на початковому етапі іншої форми державного управління, ніж та, що панувала у Польщі. Польський король був виборним і не мав права спадковості, його рішення затверджувалися сеймом. Сейми (генеральний і повітовий) формувались на основі вибору з представників шляхти і духовенства. Будуючи національну державу, Хмельницький міг перейняти існуючу в Речі Посполитій республіканську форму.

Тільки після переможного походу влітку і восени 1648 р. гетьман почав відверто говорити про свої політичні наміри: «Виб'ю з лядської неволі весь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татарів шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить вигоди достатку і пожитку в землі і князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич»¹.

З цієї заяви польським комісарам у Переяславі (лютий 1648 р.) зрозуміло, що на українських землях організується «удільна держава», а Хмельницький став «самодержцем руським», тобто незалежним володарем. ○

На визволеній території України виник новий державний апарат, прототипом якого були установи, що існували на Запорозькій Січі. Найвищим органом влади вважалась загальна козацька рада, яка мала вирішувати найважливіші політичні та військові питання. Формально кожен козак мав право на ній виступати і голосувати. Але фактично радою керувала військова старшина, яка сходилась на вужчу раду і готувала відповідні рішення. Це свідчило про перегрупування соціальних сил і концентрацію влади в руках старшини. Рада мала обирати гетьмана й інших урядовців, могла знімати їх з посад (рангів). Весь державний апарат очолював гетьман. Він безпосередньо скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь у обговоренні питань і винесенні рішень ради. За його власноручним підписом виходили всі найважливіші розпорядження і накази. Він також брав участь у вищому суді, де розглядав скарги на рішення нижчих інстанцій, організовував фінанси, керував військом і вів мирні переговори; керував дипломатичними зв'язками з іноземними державами. Оскільки компетенція різних органів влади не була чітко визначена, в багатьох випадках діяло звичаєве право. «Важко без хвилювання, — писав М. С. Грушевський, — стежети за піднесенням політичної і суспільної думки цієї талановитої людини, яка уособлювала в собі сучасне йому українське суспільство, весь український народ, що несподівано вирвався з вікових пут політичного, економічного і соціального гноблення, з захопленням і сум'яттям спостерігав за відноколами, які перед ним розгорталися, і відкрив в них можливість зовсім інших, немисливих перед тим суспільних політичних відносин»².

Маси українського народу визнавали владу Хмельницького і «в усьому покладалися на гетьмана». Козацькі сотники і отамани високо підносили авторитет гетьмана і в листуванні з російськими воеводами титулювали його «государем», тобто незалежним володарем. Деякі сучасники припускали, що Хмельницький має всі підстави проголосити себе князем Русі. Уряди інших держав, які намагалися прихилити гетьмана на свій бік, заявляли про готовність визнати його князем (такі пропозиції, зокрема, виходили від Туреччини й Швеції)³. Канонізований образ Богдана на сторінках ювілейних радянських видань навіть віддалено не нагадував реального прототипу гетьмана — бунтаря, сина свого неспокійного часу. Духовно багата натура Хмельницького була зіткана із багатьох суперечностей: популіст — демократ легко перетворювався у властолюбного деспота — «самодержця», а безстрашний воїн на полі бою нерідко обертався пригнобленим прохачем у ханських передпокоях.

Слід також відзначити і той факт, що у Богдана Хмельницького поступово викристалізувалась ідея оформлення спадкової козацької монархії, яка передбачала б функціонування аристократичної республіки чи авторитарно-унітарної держави. Те, що він пов'язував зі старшим сином Тимошем династичні проекти, у нас, не викликає сумніву. Далекоглядна політична комбінація шлюбу Тимоша полягала не лише в претендуванні його на молдавський престол, але й у спробі поєднатися шляхом посвоячення з фактичним правителем Литви — Янушем Радзивіллою. Богдан Хмельницький розвивав і концепцію позаукраїнських (Молдавія, Трансільванія, Росія) династичних зв'язків, які були пов'язані з шлюбом дочки Катерини. Монархічні тенденції виявлялись також у тому, що в останні місяці свого життя Хмельницький добився згоди старшинської ради на передачу гетьманської булави 16-річному сину Юрію. Треба відзначити, що спроби Богдана Хмельницького зробити гетьманство спадковою формою правління викликали невдоволення з боку старшини, і в першу чергу шляхетської групи, очолюваної І. Виговським.

Вразливим пунктом, на наш погляд, у політиці Хмельницького був її соціальний аспект. Одна й та сама рука підписувала заклики до «покозачення» селян і універсали про виконання «звичного послушенства». Відтоді, як селяни, що винесли на своїх плечах основний тягар війни, стали підданими нових власників маєтків, ореол слави Богдана Хмельницького як народного вождя почав меркнути. Серед прибічників гетьмана почались незгоди, які

негайно позначились і на воєнних успіхах повстанців. В. Винниченко з цього приводу писав: «Поки Хмельницький мав "орієнтацію" на внутрішні сили, на народ, поки зв'язував козацьке національно-державне визволення з визволенням соціальним і політичним всього народу, — доти він мав перемоги над Польщею та над усіма зовнішніми силами, які вона кликала собі на поміч. Коли ж — вигнані польські пани почали замінятися панами українськими, вилупленими з козацьких полковників, — так колишній ентузіазм народу, який творив перемоги, почав опадати і Хмельницький почав мати поразки за поразками»⁴.

Гетьман розробив кілька варіантів можливої протекції для України, пов'язуючи її з наданням військової допомоги в боротьбі з Польщею. Один з них був пов'язаний з Туреччиною. Думка деяких істориків про те, що він відразу був відкинута Хмельницьким, не відповідає істині. Якщо вірити Івану Виговському, то ще задовго до Переяслава на раді з усіма полковниками Хмельницький пропонував перейти у підданство султана. Історик М. Аркас відзначив про намір гетьмана створити федерацію з південнослов'янських і неслов'янських народів під опікою Туреччини. Стосунки з Портою гетьман обладнував від імені України як незалежної держави і вимагав укладання такого договору, «який дано іншим християнським королям». Проте Хмельницький розглядав переговори з Туреччиною не більш як своєрідний «запасний варіант» — на той випадок, коли російський цар не дасть позитивної відповіді на його пропозицію про союз.

Врешті-решт, як відомо, вибір пав на Росію. Богдан Хмельницький сподівався, що Російська держава як одновірна і на той час порівняно слабка країна не загрожуватиме суверенітетові України. Прийняття Війська Запорозького «під царську високу руку» розумілося Богданом Хмельницьким як протекторат — поширена в середньовічній Європі форма залежності, коли одна держава брала на себе захист територіальної цілісності іншої й здійснювала контроль за її політикою. У такий спосіб гетьман сподівався зберегти втрачену єдність Русі, а також зміцнити підвалини православ'я.

¹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х т. — Т. 2. — К., 1953. — С. 118.

² Грушевський М. С. Очерки истории украинского народа. — К., 1990. — С. 184.

³ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 237.

⁴ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 13.